

Fabriekscomplex in Utrecht met sloop bedreigd

JAC. HUYSMANS*

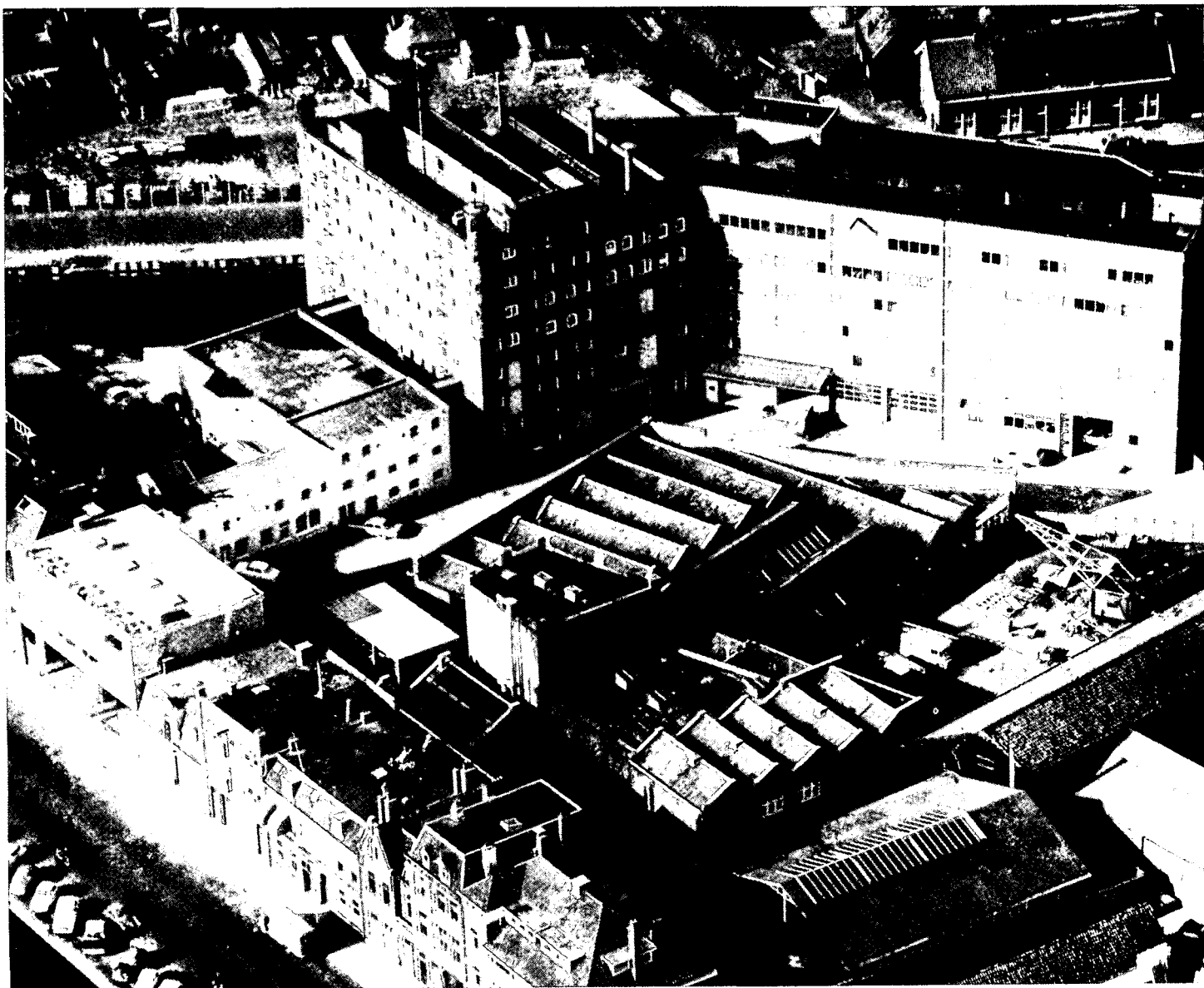
Sinds de Industriële Archeologie in Nederland haar intrede heeft gedaan, zijn op verschillende plaatsen in onbruik geraakte 'monumenten van bedrijf en techniek' behouden doordat er een andere bestemming voor werd gevonden. Zo werd nog onlangs in een voormalige textiel fabriek in Tilburg het Nederlands Textielmuseum geopend. Maar nog niet overal is het besef voldoende doorgedrongen dat ook bedrijfsgebouwen deel uitmaken van het cultuurhistorisch erfgoed en daarom behoudenswaardig zijn.

Eind 1985 werd in Utrecht het fabrieksgebouw van de Verenigde Melkbedrijven afgebroken. Nu dreigt binnen een jaar een tweede Utrechts 'monument van bedrijf en techniek' door sloop verloren te gaan. Het gaat in dit geval om het fabriekscomplex op de hoek van de Wittevrouwensingel en de Biltse Grift, dat naar het laatste bedrijf dat er was gevestigd het Avery-complex wordt genoemd. Maar Hooghiemstra-complex zou een betere benaming zijn, want de meeste en tevens de meest bijzondere gebouwen op het terrein dateren nog uit de periode dat hier de N.V. Utrechtsche Fouragehandel en Voederkoekenfabriek v/h J. S. Hooghiemstra was gevestigd.

J. S. ofwel Jurjen Sjoerd Hooghiemstra (1833-1887), een schipper uit Kampen, begon omstreeks 1860 te handelen in hooi en lijnkoeken. Hij verkocht zijn waar onder meer aan klanten langs de Vecht en in Utrecht. Daar huurde hij in 1865 ergens aan de Wittevrouwensingel een schuur om de handel plaatselijk voort te zetten. Hij verkocht zijn schip en vestigde zich met zijn gezin aan de Wittevrouwensingel. Klaarblijkelijk ging het Hooghiemstra vanaf het begin voor de wind, want al in 1870 kocht hij een deel van het huidige terrein aan. Daarop bouwde hij een woonhuis en vier pakhuizen.

Omstreeks 1880 nam Hooghiemstra een besluit dat belangrijk zou blijken te zijn voor de toekomst van het bedrijf. Hij besloot namelijk om niet langer alleen te handelen in fourage-artikelen (hooi en stro), maar om bovendien zelf te gaan produceren. Daartoe werd in een van de magazijnen op het achterterrein een maalderij ingericht. Na een mislukt experiment met een rosmolen diende Hooghiemstra in 1884 bij de gemeente

Luchtfoto van het complex na 1955 (Foto KLM Aerocarto NV). Links van het hoge pakhuis is de van zijn pannendak beroofde voormalige villa 'Welgelegen' te zien.

het verzoek in om een stoommachine van 20 tot 25 PK te mogen plaatsen. Dit verzoek werd afgewezen omdat burens bezwaar maakten tegen de brandgevaarlijke situatie die dan vanwege de hooibergen op het terrein zou kunnen ontstaan. Toen Hooghiemstra het een jaar later opnieuw probeerde, werd het verzoek op advies van de Inspecteur van het Brandwezen wel ingewilligd. De Inspecteur wees daarbij op de fabrieken in Utrecht die een schoorsteen hadden. De schoorsteen van Hooghiemstra rookte op 20 juni 1885 voor het eerst.

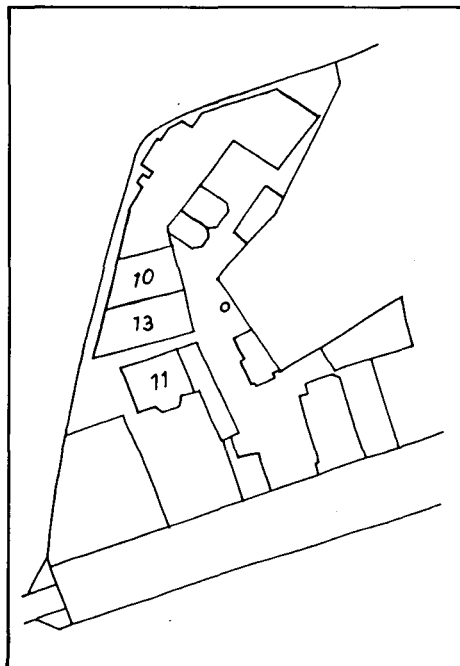
Na het overlijden van Jurjen Sjoerd Hooghiemstra in 1887 werd het bedrijf met succes geleid door diens zoons, *Sjoerd Jurjen* en *Geele*. Ook de bouwactiviteiten werden voortgezet. Ter uitbreiding van de maalderij werd een van de magazijnen vernieuwd en werd een ander magazijn aangebouwd. Nadat bovendien de rest van het terrein aangekocht was, werd aan de kant van de Biltse Grift een ketelhuis en op het perceel rechts van de ingang een afzonderlijk magazijn voor de opslag van fourage-artikelen gebouwd.

VOEDERKOEKEN

In dezelfde periode werd begonnen met de produktie van de zgn. 'Anker-voederkoecken'. Deze voederkoecken voor het vee, waarvan er spoedig een miljoen per jaar werden gemaakt, bezorgden de firma een grote reputatie.

De voederkoecken werden vervaardigd uit verschillende graansoorten. De samenstelling was afhankelijk van de soort en de leeftijd van het vee waarvoor de koecken bestemd waren. Het graan werd niet gema-

Plattegrond van het Hooghiemstra-complex, nr. 10: het magazijn uit 1908, dat in 1921 werd verhoogd met twee verdiepingen. nr. 13: het pakhuis uit 1912; nr. 11: de oude villa 'Welgelegen' die in 1911 werd omgebouwd tot paardenstal.

De voormalige villa 'Welgelegen', die in 1911 tot paardenstal werd omgebouwd. (Foto particulier archief Hooghiemstra).

len maar gekneusd onder verticaal draaiende stenen. De geplette massa werd vervolgens met stoom verwarmd en in linnen zakjes verpakt. Daaruit werd dan machinaal de olie geslagen. De olie, een kostbaar bijproduct, werd door filteren en raffineren geschikt gemaakt voor consumptie. Na het slaan werd de rest van de massa tot koecken geperst. Deze zgn. perskoecken waren evenwel nog te hard om verhandeld te worden. Daarom werden ze eerst grof gemalen, waarna het maassel onder toevoeging van melasse tot voederkoecken werd geperst.

VERVOER MET 22 PAARDEN

In 1905 werd bij de Machinefabriek van Frans Smulders een stoommachine van 175 PK besteld. In verband daarmee werd loodrecht op de maalderij een machinelokaal gebouwd. In 1908 werd naast het ketelhuis nog een magazijn opgetrokken. Op de begane grond werd het tweede ketelhuis en bovendien een paardenstal ondergebracht.

Het vervoer van produkten en fourage-artikelen werd grotendeels door het bedrijf zelf verzorgd. Het vervoer over de weg vond plaats per paard en wagen. Grote ladingen werden per schuit vervoerd, ofwel naar plaatsen elders in het land, ofwel voor verder vervoer naar het laadterrein van de Staatsspoorwegen aan de Kruisvaart. Ook de grondstoffen werden vanuit de provincies Groningen en Zeeland en vanuit de havens van Amsterdam en Rotterdam per schuit aangevoerd.

Blijkbaar bood de stal in het magazijn al na enkele jaren niet meer voldoende ruimte voor de bedrijfspaarden, want in 1911 werd de villa 'Welgelegen' verbouwd tot een paardenstal van twee verdiepingen. Op elk daarvan was plaats voor 22 paarden. Om de bovenverdieping bereikbaar te maken, werd aan de voorzijde van het gebouw een oprit gemaakt.

DE BEDRIJFSVOERING

In 1911 werd de firma omgezet in de N.V. Utrechtsche Fouragehandel en Voederkoeckenfabriek v/h J. S. Hooghiemstra. Deze verandering gaf aanleiding tot een groot-schalige aanpak van zaken.

In verband met de aanschaf van een derde stoommachine, van 600 PK, werd in 1912 een machinelokaal bijgebouwd. In hetzelfde jaar werd naast het magazijn van 1908 een pakhuis van zes verdiepingen gebouwd. Op twee van de hoeken werden torentjes met spitsen aangebracht. Deze torentjes moesten toegang verschaffen tot het dak, waarop in een overdekte gang een transportband werd aangelegd.

In 1913 werd de oude paardenstal in gebruik genomen als olielagerij. Waar die tot dan toe gevestigd was, is niet bekend. Maar dat er nu een afzonderlijke ruimte voor gereserveerd werd, duidt er op dat het steeds doelmatiger werd in gericht. Eveneens in 1913 verscheen het boek *Utrechts nijverheid en handel in woord en beeld*. In het hoofdstuk dat gewijd is aan Hooghiemstra werden een aantal wetenswaardigheden vermeld over het bedrijf en de organisatie daarvan. De stoommachine van 25 PK werd gebruikt voor de elektrische verlichting, die van 175 PK voor reservedoeleinden en alleen die van 600 PK voor de produktie. Er was ruim 200 man vast personeel in dienst (ter vergelijking: in 1885 waren er 3 en in 1900 63 arbeiders in dienst). 's Winters werd met extra personeel dag en nacht gedraaid om aan alle bestellingen te kunnen voldoen. Gemiddeld werd er per week 900.000 KG aan voederartikelen geproduceerd. Om de produkten zo doelmatig mogelijk te verhandelen waren op verschillende plaatsen in het land filialen opgericht. Behalve hooi, stro en voederkoecken konden alle graansoorten en zelfs sojabonen uit China, gemalen of ongemalen, op bestelling geleverd worden.

Bovendien handelde het bedrijf in kunst-meststoffen en landbouwwerktuigen.

HAVERMOUT

In 1916 werd het pakhuis van 1912 met twee verdiepingen verhoogd van 16 tot 22 meter. De twee hoektorentjes werden eveneens opgetrokken, maar nu zonder spitsen. In 1921 tenslotte werd ook het aangrenzende magazijn met twee verdiepingen verhoogd. In deze gebouwen werd in 1927 begonnen met de productie van havermout. Havermout werd aanvankelijk geproduceerd als veevoer, maar na de Eerste Wereldoorlog werd het populair als menselijk consumptiemiddel. De havermout van Hooghiemstra was volgens de verpakking vlugkokend. Deze eigenschap werd verkregen door de haverkorrels na het sorteren en het pellen voor te koken in stoom. Wanneer dan vervolgens de druk van de ketel werd genomen, ploften de verzadigde korrels uit elkaar. Daarna werden de korrels gedroogd en tot havermout geplet.

Het is niet volkomen duidelijk waarom het na de Tweede Wereldoorlog bergafwaarts ging met Hooghiemstra, maar in ieder geval was het sterk teruggelopen verbruik van havermout daarop van invloed.

In 1955 werd het bedrijf gesloten. Het terrein werd verkocht aan VRG Papier. Het etikettenbedrijf Avery, dat er zich enkele jaren later vestigde, was een dochteronderneming van VRG Papier. Na de overname werden de gebouwen op het achterterrein gesloopt en vervangen door een modern gebouw.

BEHOUD

Met Hooghiemstra verdween ook de inboedel uit de gebouwen. Industrieel-archeologisch gesproken gaat het nu dus niet meer om de instandhouding van het machinepark of de conservering van productieprocessen, maar uitsluitend om het behoud van de omhulsels, de bedrijfsgebouwen. In constructief opzicht verkeren de gebouwen van Hooghiemstra nog in goede staat. Maar wat is er nog over van de oorspronkelijke staat?

De villa 'Welgelegen', die destijds door het bedrijf met de omliggende grond werd aangekocht, dateert van 1834. Bij de verbouwing van 1911 werd het interieur ingrijpend gewijzigd. Na de overname in 1955 werden bovendien de kap en het dakkapel verwijderd. Als villa is het gebouw nu alleen nog aan de voorsprong en de spitsbogen van de vensters herkenbaar. Maar juist vanwege de verbouwing tot paardenstal is het als bedrijfsgebouw een bijzonder en behoudenswaardig object.

Het voormalig magazijn voor de fourage-artikelen, rechts op het voorterrein, verkeert nog geheel in oorspronkelijke staat en wordt momenteel zelfs opgeknapt. Van de magazijnen aan de linkerzijde, de vroegste bedrijfsgebouwen van Hooghiemstra, zijn eveneens de kappen en dakkapellen verdwenen.

Het pakhuis is het meest markante gebouw.

Bij het ontwerpen heeft de architect, *M. E. Kuiler*, zich ongetwijfeld laten inspireren door de 'châteaux de l'industrie', zoals die aan het begin van deze eeuw in Noord-Frankrijk werden gebouwd. Van dit soort fabrieksgebouwen zijn er in Nederland nog slechts een vijftal over. Aangezien de andere in de Zaanstreek staan, kan met recht gesteld worden dat het gebouw voor Midden-Nederland uniek is.

Het pakhuis is sinds de ophoging van 1916 ongewijzigd gebleven. Datzelfde geldt voor het aangrenzende magazijn, dat in 1921 werd opgehoogd.

HERBESTEMMING

In 1972 werd het terrein door de gemeente Utrecht aangekocht in verband met de aanleg van een rondweg. Toen die uiteindelijk niet doorging, was leegstand het gevolg.

De ervaring heeft geleerd dat in onbruik geraakte en leegstaande 'monumenten van bedrijf en techniek' slechts behouden kunnen worden door er een andere bestemming aan te geven. Wat dat betreft is er voor de gebouwen van Hooghiemstra weinig te vrezzen. De voormalige magazijnen zijn sinds enkele jaren in gebruik als atelierruimte. Het pakhuis en het aangrenzende magazijn zijn eind 1985 gekraakt. De krakers willen er een woon- en werkfunctie aan geven.

BEDRIJFSVERZAMELGEBOUW

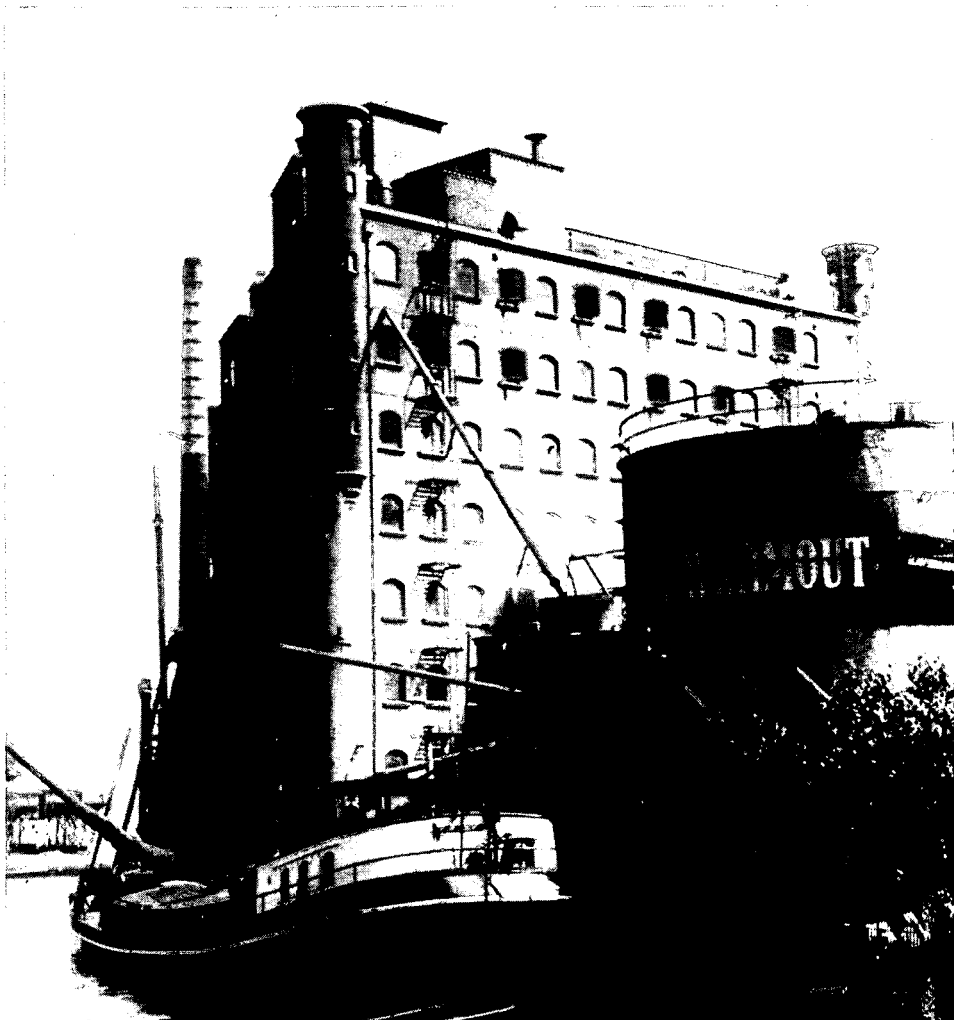
Inmiddels is ook voor het nieuwe gebouw op het achterterrein een andere bestemming gevonden. Het zou in de nabije toekomst een bedrijfsverzamelgebouw moeten worden. Het plan is afkomstig van de Stichting KOM ofwel Kollektieven Ontwikkelings Maatschappij, die al enkele jaren op zoek was naar betaalbare ruimten voor startende ondernemers en kleinschalige bedrijven. Voor de uitvoering van het plan werd een afzonderlijke stichting opgericht, de Stichting Wittevrouwenbolwerk. Vervolgens werd een architectenbureau opgedragen ontwerpen te maken voor een ingrijpende interne verbouwing. En er werden financiers aangetrokken.

Aanvankelijk werd ook gezocht naar een andere functie voor het pakhuis. Maar spoedig bleek dat daarvoor geen geld beschikbaar zou komen. Bovendien waren buurtbewoners bevreesd voor overlast als ook het pakhuis in gebruik zou worden genomen.

SLOOP OUDE GEDEELTE DREIGT

Het is dan ook met deze situatie voor ogen dat enkele maanden geleden door het college van B&W het principebesluit werd genomen om het oude gedeelte van het complex te slopen. Twee van de zeven wethouders

Het pakhuis uit 1912, dat in 1916 met twee verdiepingen werd verhoogd. Toen werden ook de hoektorentjes verhoogd, waarbij de spitsen verdwenen. Naast het pakhuis een olietank met reclame voor 'Hooghiemstra's vlugkokende havermout' (Foto Gemeentelijke archiefdienst Utrecht TA U 2.47).

stemden tegen. De Wethouder van Bedrijven, Wonen en Milieu (Kernkamp, D'66) vond dat in ieder geval het monumentale pakhuis behouden zou moeten worden. De Wethouder van Openbare Werken, Verkeer en Vervoer en Monumentenzorg (Van Willigenburg, VVD) was voor behoud van het hele complex. Volgens hem zou het een historische vergissing zijn om dergelijke historische gebouwen te slopen.

JEUGDHERBERG

Behalve de twee wethouders, de krakers en de overige gebruikers van het complex is er nog een groep die zich inspannt voor het behoud van de voormalige bedrijfsgebouwen van Hooghiemstra: de Werkgroep Industriële Archeologie Utrecht. Onlangs hield deze werkgroep in het Gemeentelijk Informatiecentrum een tentoonstelling met de titel 'Uitgewerkt: Monumenten van nijverheid en industrie in Utrecht'. Hooghiemstra stond centraal in deze tentoonstelling. Tijdens de voorbereidingen werd door leden van de werkgroep onderzoek verricht naar het bouw- en bedrijfshistorisch verleden van Hooghiemstra. Daarbij werd contact gelegd met de nakomelingen van de oprichter, die allerlei materiaal voor de tentoonstelling beschikbaar stelden. Tevens werd samengewerkt met een bouwkunde-student van de TH Delft, *Harry Bemelmans*, die ter voltooiing van zijn opleiding ontwerpen maakt voor een herbestemming van het complex. Speciaal voor de tentoonstelling vervaardigde hij een tekening van het pakhuis, ingericht als jeugdherberg. Een reëel plan als men bedenkt dat het aantal goedkope overnachtingsplaatsen in Utrecht uiterst beperkt is en dat de huidige jeugdherberg van Utrecht enkele kilometers buiten de stad ligt en bovendien moeilijk bereikbaar is. Het pakhuis daarentegen is gelegen aan de rand van de binnenstad en zou daarom als jeugdherberg goed bereikbaar zijn vanaf het Centraal Station. Bovendien past het plan in het beleid van de gemeente om aan Utrecht meer bekendheid te geven als verzorgende stad en toeristisch centrum.

DE DEFINITIEVE BESLISSING

Nadat het principebesluit was genomen, heeft de Stichting Wittevrouwenbolwerk de ingeschakelde architecten opgedragen om op tekening de hoofdingang van het bedrijfsverzamelgebouw te verplaatsen naar de zijde waar nu het pakhuis staat. Aldus is ondertussen de sloop van het pakhuis op papier vastgelegd. Mogelijk is dit iets te voorbarig.

Eind maart werd door het gemeentebestuur tevens besloten om het pakhuis aan te melden voor de plaatsing op de Rijksmonumentenlijst. Nu is het de vraag of er nog voor eind juni van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een advies tot plaatsing te verwachten valt, want hoogstwaarschijnlijk wordt dan op het stadhuis van Utrecht beslist over het lot van de voormalige bedrijfsgebouwen van Hooghiemstra.

* *Jac. Huysmans is architectuurhistoricus en lid van de Werkgroep Industriële Archeologie Utrecht*

Charmante wandelgids voor Maastricht

In 1984 verscheen een Engelse uitgave *A walk through Maastricht* ter gelegenheid van de herdenking van 40 jaar bevrijding van de stad door de Old Hickory Divisie. De tekst was geschreven door *Mary Maclure* en *Derek Blyth*. Zij hebben een wandeling uitgezet door het centrum van de stad, waarbij zij vooral oog hebben voor de monumentale gebouwen en gevels langs de route. Een schets over de geschiedenis van de stad gaat aan de wandeling vooraf.

Het boek is nu ook in het Nederlands vertaald en is uitgekomen bij de stichting Historische reeks Maastricht. *W. A. A. Mes en J. M. C. Bruijnzeels* zorgden voor de vertaling maar hebben zich wel aanvullingen veroorloofd. Aan het slot volgen een register en een verklarende woordenlijst.

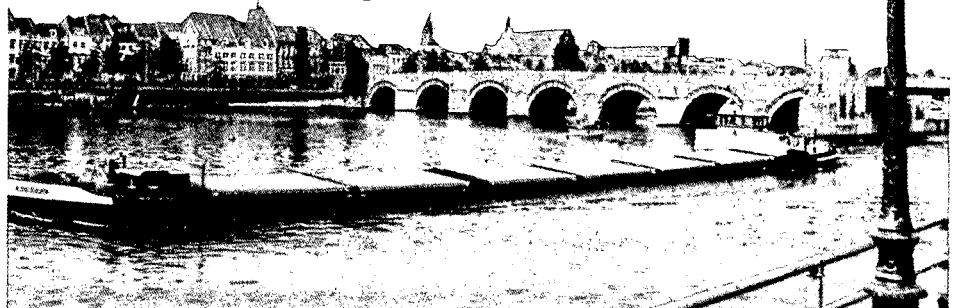
Het is een charmante uitgave geworden met veel grote foto's. Los is bij het boek een grote luchtfoto gevoegd, waarop de wandeling in oranje kleur is aangegeven. Veel aandacht blijkt te zijn besteed aan de bij-schriften bij de foto's en (gereproduceerde) tekeningen. Zo is er een tekening van de St. Servaas uit 1612, vermoedelijk werk van Remigio Cantagallina.

Moderne beeldhouwwerken ontbreken niet, zo als het Mooswief, schuin tegenover de voorgevel van het stadhuis door *Pieter Post* gebouwd omstreeks 1662. Al in 1668 besloot het stadsbestuur dat op het carillon volksliedjes gespeeld moesten worden. Dit idee stamde uit het protestantse noorden.

De geschiedenis van de St. Servaasbrug is uiteraard in den brede vermeld. In 1926 besloot de gemeenteraad tot afbraak maar het besluit werd door de regering ongedaan gemaakt. In 1932 werd aan de Wijker zijde de brug zodanig verbreed dat grote schepen de brug goed konden passeren. Natuurlijk wordt melding gemaakt van de legende dat de houten brug instortte bij een processie in het jaar 1275. Daarbij verdrinken 400 mensen. De bouw van een nieuwe stenen brug duurde achttien jaar. (JTB)

Een wandeling door Maastricht door Mary Maclure en Derik Blyth, ISBN 90 70356 24 4, uitgegeven bij Stichting Historische Reeks Maastricht, postbus 4174, 6202 PB Maastricht. Prijs f 19,50.

De St. Servaasbrug (Foto uit de wandelgids)

Boeken

Muurbegroeiing en restauratie

De begroeiing van oude muren met planten is iets dat vanouds natuur- en cultuurbeschermers verdeeld heeft gehouden. De natuurbeschermers zien op de meest onverwachte muren ineens interessante planten groeien, vaak van huis uit rotsplanten, maar aan de Oude Gracht in Utrecht zelfs ook een vijgboom. De cultuurbeschermers zien een muur die toch al ouderdomsgebreken begint te vertonen, nog meer bedreigd door plantewortels. Gelukkig zijn er nu allerlei ervaringen opgedaan, dat beide groepen in vrede kunnen leven. Technieken om bij restauraties niet alleen de muren te herstellen, maar ook karakteristieke en mooie muurvegetaties te behouden bestaan wel degelijk. Het rapport 'Muurbegroeiing en restauratie' geeft allerlei voorbeelden en duidelijke beschrijvingen, hoe dat kan. Zij behandelt uitvoerig om welke planten het gaat, welke speciale eisen zij aan een muur stellen en welke soorten muren men moet onderscheiden. Het herstel van de Utrechtse Oude Gracht-muren heeft veel informatie opgeleverd, maar het rapport bevat ook verslagen van operaties aan boerderijdammen, sluis-muren, een kasteelruïne en een stadsmuur. Restauratie-architecten en -aannemers kunnen met deze gegevens hun voordeel doen en voor natuurbeschermers is het nuttig te weten, dat het geen hopeloze zaak is, als zij fraaie muurvegetaties willen behouden. Het rapport bevat een rapportage van enkele projecten en experimenten met muurbegroeiing in Nederland. Het is een uitgave van de werkgroep 'Herstel Leefbaarheid Oude Stads wijken' te Utrecht. Het is te bestellen door overmaken van f 10,- op postgirorekening 5317068 t.n.v. H. de Bruyn-Strouken te Utrecht.

W. L. Jansen